

ПОЕТИКА. ВІРШОЗНАВЧІ СТУДІЇ

УДК 82.1

Ольга Бандровська

ІМАГОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ СУЧАСНОГО АНГЛІЙСЬКОГО РОМАНУ

В умовах мультикультуралізму, який декларує „культурну множинність різного роду – расову, етнічну, регіональну, гендерну, сексуальну, – тобто широкий діапазон множинності”, особливої актуальності набувають імагологічні дослідження художньої літератури. Імагологія, яка вивчає національні образи світу і є важливою складовою сучасної літературознавчої компаративістики, дає можливість оцінити формування і продуктивність інонаціональної образності в окремих національних літературах, зрозуміти характер діалогу між народами і культурами. У даній розвідці окреслено спробу простежити функціональний характер інонаціональних персонажів у романах сучасних англійських письменників (Д. Лодж, А. Голінгхерст та ін.), враховуючи вплив національних стереотипів на імагологічну образність.

Ключові слова: імагологія, національний характер, англійський роман, англійськість.

Культурологічні позиції

Глобалізаційний процес, який характеризує нашу сучасність, ґрунтується на зростаючій взаємозв'язаності і взаємозалежності світу, на розповсюдженні загальних норм і цінностей, що спричиняє появу багатоаспектного опозиційного руху – антиглобалізму. Ці два процеси, що знаходять вияв в усіх сферах життя, приводять до пошуку балансу між дотриманням універсальних прав людини і одночасним збереженням культурної специфіки націй та держав. Особливо проблемною сферою в нових реаліях життя слід вважати глобальну кризу ідентичності – на національному, культурному, особистісному рівнях. Як зазначають автори книги „Літературний процес і доля цивілізації ХХ століття”, „невідворотні в сучасному „постіндустріальному” світі процеси глобалізації так само невідворотно загострюють суб'єктивне почуття цінності своєї національної культури, по-своєму пояснюючи об'єктивну самоцінність і унікальність кожної іншої. ... Умовою віднайдення справжньої ідентичності стає рефлексивна здатність особистості до зіставлення, розуміння і прийняття „іншості” іншого – культури, традиції, думки, людської особистості” [1, с. 4]. Гармонізація альтернативних тенденцій, переосмислення загальнолюдських і особистісних цінностей, звичайно, потребує, плюралістичності підходів і відмови від уніфікованості в будь-якій сфері.

Однією з продуктивних формул, покликаних „знайти вузький шлях

між глобалізацією і збереженням культурного плюралізму” [1, с. 47], налагодити контакти між національними спільнотами, виступає міжкультурна комунікація. Її найважливішими передумовами є „захист власної культури і мови як умови збереження національної ідентичності, толерантність як визнання іншого погляду, внутрішня настанова на плюралізм як спроба поглянути з іншої перспективи на „своє”, увага до „чужого” погляду на „своє” [2, с. 54].

Спроба побудувати схему міжкультурної комунікації передбачає аналіз наявних моделей комунікативних відносин. Серед існуючих моделей слід виділити як ключову філософську модель М. Бахтіна, в основі якої знаходиться поняття діалогу (в лінгвістичній моделі Р. Якобсона, обґрунтованій у статті „Лінгвістика і поетика”, на відміну від моделі М. Бахтіна, основну увагу зосереджено на фігурі адресанта, тоді як адресат є інстанцією пасивною, а також на перешкодах і розриві комунікативного процесу, що приводить до появи іншої комунікативної системи. Математична модель комунікації К.Е. Шеннона досліджує, насамперед, ентропію, зумовлену зовнішніми факторами, що перешкоджають отримувати інформацію. На окрему увагу заслуговує також кібернетична модель Н. Вінера, в якій акцентуються як прямі, так і зворотні зв'язки та баланс між ними). Російський мислитель і літературознавець наголошує на ролі активного сприйняття послання адресатом, на значенні саме зворотних зв'язків, без яких діалог, тобто комунікація, стає неможливим. По суті, М. Бахтін у своїй концепції пояснює фундаментальну рису природи людини – потребу в Іншому як відновлення власної самості. Цікаво, що ця потреба закладена, як твердять учені, в геномі людини: „Геном людини, що нараховує 100 000 генів, на 99,9 % однаковий... Усі расові, етнічні і, тим більше, індивідуальні розбіжності визначаються комбінацією лише 0,1 % генів” [2, с. 49]. Слід зауважити, що фігура Іншого включає дистанційованого Іншого, представника іншої культури, діалог з яким є предметом міжкультурної комунікації.

Відтак, у новій науковій дисципліні особливо важливого значення набуває поняття національного характеру. При цьому слід враховувати, що житель будь-якої країни, як твердить Р. Музіль, має щонайменше дев'ять характерів: „професійний, національний, класовий, географічний, статевий, усвідомлений, неусвідомлений і ще, можливо, приватний...” [2, с. 49-50]. Будучи взаємозв'язаними між собою, виділені аспекти характеру накладають відбиток один на одного.

Поняття національного характеру – популярний у 30-50-ті рр. минулого століття предмет антропології, під яким розуміли „відносно стійкі особистісні характеристики і моделі поведінки, властиві дорослим членам суспільства” [8, с. 13], – неодноразово ставало об'єктом критики. Питання, чи можна визначити національний характер і як це зробити, отримувало як ствердні, так і заперечні відповіді. Аргументи неприйняття полягали у тому, що його вважали

зайвим, оскільки розбіжності націй можна пояснити історичними і сучасними умовами їхнього існування, а також негомогенністю характерів, що не дозволяє вивести уніфікований національний характер. Спростовуючи ці доводи, впливовий британський (а пізніше американський) учений Грегорі Бейтсон, який працював у різних галузях знання, зокрема філософії, антропології, психології, вважав, що національний характер складається в ході розвитку взаємин між людьми, які взаємодіють між собою, і, будучи результатом взаємодії різних типів характерів у межах однієї нації, акумулює досвід минулого. Це поняття дослідник характеризував не окремими рисами, а через бінарні опозиції, як-от панування – підлеглість. Конструктивність його наукової моделі пояснюється зосередженістю на процесі комунікації, пізнанні іншого і одночасно себе.

Показово, що один із засновників синергетики С. Хакен не тільки вважає визначення національного характеру Г. Бейтсоном одним із основних параметрів порядку в соціології (поряд із мовою, ритуалом, принципом підлеглості), а й говорить про те, що цей учений випередив синергетичне мислення [6, с. 116].

У культурній антропології останніх десятиліть минулого століття поняття національного характеру замінене поняттям національної культури, яке дозволяє досліджувати національні культури як цілісності, однак залишається, на нашу думку, достатньо продуктивним у літературознавчих порівняльних студіях.

Літературознавча імагологія

Знання національних культур в історичному та ідеологічному контекстах – основа діалогу культур. Відповідно, вивчення образів національних культур є багатоаспектним перспективним напрямом культурологічних досліджень. Це підтверджують напрацювання вчених, які працюють у різних галузях знання (наприклад, філософія Іншого Е. Левінаса, дослідження національних образів світу Г. Гачева). Імагологічні літературознавчі студії не лише доповнюють історичне, антропологічне, політологічне вивчення інонаціональності, вони виступають специфічною складовою цього процесу. Фікціональна природа художньої літератури знімає питання про об'єктивність інформації в художньому тексті і тим проблематизує ангажовані ідеологічні структури мислення в рецепції чужих культур. Вивчаючи типологію і поетику інонаціональних художніх образів, дослідники формулюють цілу низку проблем: як формуються такі образи, яка їхня мета і що вони повідомляють про їхнього автора, як співвідносяться національні образи і національні стереотипи, яка інтертекстуальна складова національного образу.

В українському літературознавстві імагологічні студії впродовж останнього десятиліття значною мірою активізуються. Це засвідчують матеріали періодичного видання „Літературна компаративістика” Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України (2005, 2006). Генезу і трансформацію образу України в західноєвропейській рецепції досліджено в монографіях Д.С. Наливайка (див.: Наливайко

Д.С. Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках). – К.: Дніпро, 1992.; Наливайко Д.С. Очима Заходу. Рецепт України в Західній Європі XI-XVIII ст. – К.: Основи, 1998). Розглядаючи теоретичні засади імагології, вчений акцентує змінність співвідношення Свого й Чужого в структурі інонаціонального образу, „особливо в художній літературі, де образ чужого нерідко нівелюється настільки, що втрачає автохтонні риси” [4, с. 101]. Вивченню російсько-французького імагологічного діалогу першої половини XIX ст. присвячує свою монографію В.В. Орехов. Привертає увагу докладний аналіз зворотної рецепції, в якій учений виявляє спроби російської літератури корегувати французький імідж Росії, враховуючи уявлення про французький національний характер, менталітет, бачення світу, що свідчить про інтенсивність культурних зв'язків між Росією і Францією. Поетику інонаціонального в англійському романі початку XX століття досліджує Т.Г. Теличко [5].

Як правило, дослідники спираються на комунікаційні теорії, теорію алтерності та її сучасні модифікації. Продуктивною методологією є також рецептивна теорія, яка дозволяє охарактеризувати моделі рецепції інонаціональної культури, проаналізувати фігуру реципієнта, характер його відчитування інонаціональних образів. Складність такого дослідження пов'язана з ускладненням комунікативного ланцюга: опозиція „Я – Інший” (автор-читач) подвоюється опозицією „Свій – Чужий” (власний національний характер/менталітет – чужий національний характер/ менталітет). В залежності від того, до якої національної культури належить читач – до культури автора, культури, репрезентованої створеним образом, чи до іншої культури, – буде змінюватися рецептивна конфігурація твору. Абсолютно зрозуміло, що сприйняття ідейного навантаження образу залежатиме від того, чи збігається національність читача з авторською чи з національністю створеного образу. Це пов'язано з тим, як пише Дж. Лірсен, що „презентація культурних взаємин є завжди презентацією культурної конфронтації”. Можна зауважити, що дослідник-імаголог також стоїть, як правило, на одній із позицій читача. Тому, звертаючись до імагологічного дослідження, варто брати до уваги більший чи менший ступінь суб'єктивності, присутній у репрезентації/рецепції національної культури, адже „жодна людина не здатна описати культурну ідентичність. Це завжди наближення до неї. А те, що подається, завжди є культурною розбіжністю, через яку нація сприймається як відмінна від усіх інших” [11].

Інонаціональна образність у сучасній англійській літературі

Художній діалог Англії з іншими націями і країнами триває з часів становлення європейських націй і національних культур. Особливо активним і географічно масштабним він стає в XIX столітті, починаючи з відкриттів романтиками екзотичних східних країн (наприклад, „східні поеми” Дж. Г. Байрона) й уваги до американського континенту в творах англійських романістів середини

XIX ст. („Американські нотатки”, „Мартін Чезлвіт” Ч. Діккенса). На початку XX ст. розбіжності національних ментальностей стають темою в таких видатних письменників, як Р. Кіплінг, Е.М. Форстер, Г. Джеймс. Сприйняття інонаціонального в англійській літературі формується в цей період „через поступове подолання первісної ворожості до „чужого” і визнання „чужого/”іншого” рівним своєму, але принципово „інакшим”. Останнє й уможлиблює усвідомлення єдності „не як природного одного-єдиного, а як діалогічної згоди незлитих двох або декількох” (М. Бахтін)” [5, с. 3].

В англійському романі середини XX століття однією з провідних тем стають розпад Британської імперії й антиколоніальна боротьба поневолених народів (варто зазначити, що т. зв. імперський синдром частково зберігає своє значення в характеристиці британського національного характеру й сьогодні). Дія романів Г. Гріна, Дж. Олдріджа, Д. Стюарта, багатьох інших письменників відбувається в країнах Арабського Сходу, Африки, Центральної Америки і Азії. Відтворюючи період „закату” Імперії, англійські літератори намагаються реконструювати національні іміджі народів колишньої імперії, долаючи англійські стереотипи і створюючи умови для діалогу. Таке завдання надзвичайно актуальне, адже, як говорить один із персонажів роману Г. Гріна „Тихий американець”: „Вони хочуть, щоб люди з білою шкірою пішли”. Протистояння різних культур переростає в цей період у расові й цивілізаційні конфлікти, і ця конфронтація не національних культур, а рас реалістично розкрита в гостродраматичних конфліктах антиколоніальних романів.

Дослідницьке поле англійського роману останніх десятиліть XX ст. – початку XXI ст. також не обмежується окремими регіонами, хоча традиційно цікавими для письменників залишаються, скажімо, Франція, Італія, США, Росія, країни Арабського Сходу. Такі універсальні координати, як Північ – Південь, Схід – Захід, зберігають своє значення разом зі структурним розподілом на центр і периферію, однак їхня функція полягає вже не в тому, щоб поділити світовий простір, а в тому, щоб показати процесуальність, мінливість, зміну акцентів у сучасному світі разом із процесами гармонізації та дезінтеграції.

Одним із продуктивних мотивів англійської літератури залишається мотив „країна очима іноземця”. Він дозволяє письменникам показати всі складові національного характеру (за Р. Музилем). Наприклад, Д. Лодж у своїх університетських романах уявляє світ єдиним університетським кампусом. Університет в його творах – це відкритий інтелектуальний, мультикультурний простір. У романі „Обмін місцями” мотив „країна очима іноземця” дозволяє порівняти специфіку англійського й американського навчальних закладів. Письменник досліджує стан та особливості гуманітарної освіти по обидва боки океану. Так, англійський викладач Філіпп Своллоу готується провести семестр в університеті американського штату Ейфорія, а його місце на кафедрі англійської літератури в

університеті англійського містечка Раммидж повинен зайняти його американський колега Моріс Зепп. Професійні риси цих персонажів містять елементи й національних характерів. Наприклад, типовим представником американського університету виступає М. Зепп. Його основні професійні риси – енергійність, амбітність, прагматизм – збігаються з типовими уявленнями про національний характер американців.

У романі „Маленький світ” письменник звертається до теми міжнародних наукових конференцій. Своїх персонажів він робить лицарями-мандрівниками від науки, які перелітають із континенту на континент, із країни в країну в пошуках наукового визнання, нового призначення, часто за звичкою чи заради розваги, зрідка з метою здобуття нової інформації. Зображення цілої низки конференцій, які відбуваються в різних куточках світу (Амстердам, Сінгапур, Токіо), дає автору змогу презентувати представників світової літературної науки не тільки різних літературних шкіл, а й різних регіонів світу.

Важливо, що університетські романи Д. Лоджа, продовжуючи комічну традицію англійського роману, мають усі риси постмодерністичної літератури. Зокрема, реалізацією притаманного їм ігрового чинника виступає пародіювання національних стереотипів. Так, у романах англійського письменника практично всі героїні-жінки певним чином пов'язані з феміністичним рухом. І можна помітити закономірність: незалежністю й розкутістю думок автор насамперед наділяє американок та європейок із континенту. Серед жінок англійського походження автор пов'язує з фемінізмом молоде покоління 70-80-х, простежуючи тогочасне проникнення в Англію ідей фемінізму і зміну поведінкових стандартів.

Феміністичні ідеї представлено на прикладі американки Дезіре Зепп – письменниці, колишньої дружини професора Зеппа. Однак, як повідомляє автор, вона виступає в романах циклу представницею „вульгарного фемінізму” [12, с. 846]. Письменник робить її авторкою порнографічних романів, в яких вона виводить свого чоловіка головним героєм і розкриває найінтимніші секрети їхнього приватного життя. В образі італійки Фалвії Моргани Д. Лодж поєднує ідеї фемінізму і марксизму. Ця героїня, професор культурології, виступає в літературознавстві як представниця сучасної марксистської критики, послідовниця французького філософа-марксиста Л. Альтюссера (вона в романі читає його книги). На її думку, треба оголосити війну самому поняттю „література”, яке має зміст „інструменту буржуазної гегемонії, виступає матеріалізацією фетишів так званих естетичних цінностей, встановлених і збережених за посередництвом елітарної системи освіти для того, щоб приховати brutальні факти класового утиску в часи панування індустріального капіталізму” [12, с. 556]. У цьому образі яскраво показано розбіжність між професійними й життєвими принципами. Фалвія Морганя виведена представницею італійської аристократії, заможною жінкою, яка залишає свої марксистські погляди за воротами власного шикарного маєтку.

Сумнівний фемінізм цієї героїні поширюється в основному на сексуальні взаємини між чоловіком і жінкою. Темпераментна італійка, хоч і одружена, однак поводить себе надзвичайно розкуто.

Актуальним для сучасного англійського роману залишається комплекс питань, пов'язаних з особливостями етнонаціональної ментальності та звичаїв англійців. Традиційно письменники-англійці створюють образи своїх співвітчизників, критично викриваючи негативні складові англійського характеру – замкнутість, стриманість, зарозумілість, снобізм, імперські амбіції.

Проблема „англійськості”, іонаціональний кут зору на традиційні англійські цінності значною мірою детермінують поетологічну систему роману Алана Голінгерста „Лінія краси” (2004). Основні проблеми, до яких звертається письменник у романі, реєструються читачем уже на самому його початку. Назва твору є алюзією на естетичну теорію англійського художника середини XVIII століття В. Хогарта, який у теоретичному трактаті „Аналіз краси” (1753) визначив S-подібну лінію як таку, що передає довершеність, жвавість, динамізм, і яку він визначив як лінію краси. Перша сцена роману відбувається у книгарні, де вийшла з друку книга „Повна перемога на виборах!” про тріумфальну виборчу компанію і перемогу консерваторів на чолі з Маргарет Тетчер на виборах до парламенту у Великій Британії. Друга сцена твору – обговорення любовного листа від молодого чорношкірого чоловіка, який отримує герой твору Нік Гест. Відтак автор окреслює основні мотиви свого роману – політика, гомосексуалізм, мистецтво.

Дія роману відбувається в середині 80-х років XX століття. Випускник Оксфорда, дослідник творчості Г. Джеймса і шанувальник мистецтва Нік живе в домі свого товариша по університету, батько якого є членом парламенту, наближеним до М. Тетчер, а мати походить зі старовинного англійського роду. Уклад життя цієї родини, що належить до вищого ешелону влади, зображений через характерні для англійців культурні цінності, норми, особливості вербального спілкування. Членам сім'ї Федденів властиві стриманість, самоконтроль, кодекс джентльменської поведінки, естетство, культивування традицій минулого, колекціонування предметів старовини. Характерні риси психології вищих класів доповнюються зображенням англійців нижчого походження. Нік Гест належить, зокрема, до сім'ї провінційного часового майстра. Він соромиться своїх родичів і прагне належати вищому світові, який для нього є задзеркаллям. Герой, у характері якого запроектовано типово англійський снобізм, цікавиться антикварними меблями і свого батька видає за спеціаліста з антикваріату.

„Англійськість” персонажів „Лінії краси” стає чіткішою через введення в образну систему роману іонаціональних персонажів. Насамперед це близькі товариші Ніка Геста – дрібний службовець арабського походження Лео і син мультиміліонера, власника мережі магазинів у Лондоні, ліванець Воні Гварді. А. Голінгерст проводить

думку про те, що опозиція „своє” – „чуже” в сучасному світі втрачає частку свого смислового навантаження. Знімається географічний поділ на Англію як центр і арабський світ як периферію, оскільки в сучасній Англії проживає багато іноземців, які, як Лео, працюють дрібними службовцями або, як Воні, займають провідні позиції в економіці країни. Сучасні англійці відмовляються від імперських амбіцій і декларують ліберальні цінності. Навіть класична англійська формула життя „мій дім – моя фортеця” втрачає свою актуальність. Дім Федденів доступний для іноземців, декларовано публічний.

Однак розподіл ролей у творі все ж дозволяє помітити принципову різницю за національною ознакою. І Лео, і Воні Гварді показані чоловіками з нетрадиційною сексуальною орієнтацією (як і другорядні інонаціональні персонажі, з якими зустрічається Нік Гест). Хоча цей „недолік” офіційно визнаний у західному світі, і герой роману також є його носієм, проте саме ці персонажі наділені всіма можливими супровідними вадами: це наркотики і ВІЛ-інфекція.

Можна стверджувати, що зображаючи політичне життя 80-х років минулого століття, письменник акцентує основні цивілізаційні хвороби кінця ХХ століття, показує, що їхнє коріння не англійського, а „чужого” походження. Будучи сучасним англійцем, А. Голінгерст засвідчує, що історично детермінований англійський характер змінюється: культ стриманості, поміркованості, джентльменської поведінки, порушений молодшими поколіннями, втрачає свою нормативність. А світ, в якому переважають глобалізаційні тенденції, формує універсальну систему цінностей, що поступово втрачає національні відтінки.

Варто також пам'ятати, що культура, за М. Бахтіним, не має огорожених територій, а порівняння робить людину людиною, і в цій суперечності спільного й розбіжного закладено необмежений евристичний потенціал.

1. Культура войны и культура мира. Введение в теорию межкультурной коммуникации: Учебное пособие / В.Г. Зинченко, В.Г. Зусман, З.И. Кирнозе. – Нижний Новгород: НГЛУ им. Н.А. Добролюбова, 2006. – 144 с.
2. Литературный процесс и судьбы цивилизации ХХ века // Под. ред. А.Б. Удодова. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 2002. – 139 с.
3. *Наливайко, Дмитро*. Літературна імагологія: предмет і стратегії // Теорія й компаративістика. – К.: Вид. дім „Києво-Могилянська академія”, 2006. – С. 91-103.
4. *Орехов В.В.* Русская литература и национальный имидж (Имагологический дискурс в русско-французском диалоге). – Симферополь: АнтикВА, 2006. – 608 с.
5. *Теличко Т.Г.* Поетика інонаціонального в англійському романі початку ХХ століття: Автореф. дис... канд. філол. наук. – Дніпропетровськ, 2006. – 21 с.

6. *Хакен Г.* Синергетика как мост между естественными и социальными науками // Синергетическая парадигма. Человек в условиях нестабильности. – М.: Прогресс-Традиция, 2003. – С. 106-122.
7. *Bateson G.* Morale and national character // *Civilian Morale. Society for the Psychological Study of Social Issues. Second Yearbook / Ed. by G. Watson.* – Boston: Houghton, Mifflin Co. – P. 71-91.
8. *Hofstede, Geert.* Culture's Consequences. Comparing Values, Behaviors, Institutions, and Organizations Across Nations. Second Edition. – Sage Publications, 2001. – 596 p.
9. *Hollinghurst, Alan.* The Line of Beauty. – Picador, 2004. – 501 p.
10. *Leerssen, Joep.* Imagology: History and method // *Imagology: The cultural construction and literary representation of national characters. A critical survey.* – NY: Rodopi, 2007. – P. 17-32.
11. *Leerssen, Joep.* National identity and national stereotype [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cf.hum.uva.nl/images/info/leers.html>
12. *Lodge D.* Changing Places. A Tale of Two Campuses. – London, Secker @ Warburg, 1975. – 233 p.
13. *Lodge D.* Small World. An Academic Romance. – London: Secker @ Warburg, 1984. – 338 p.

Summary

Under existing conditions of multiculturalism which declares “cultural diversity – racial, ethnical, regional, gender, sexual – that is a wide range of diversity” imagological investigation of fiction is especially actual. Imagology which studies national images of the world and represents an important aspect of literary comparative studies gives a possibility to characterize formation and productivity of images of Another in national literatures, to comprehend the nature of dialogue between nations and cultures. The paper deals with functions of Another in the contemporary English novel (D. Lodge, A. Hollinghurst) taking into consideration the influence of national stereotypes on image-making.

Key words: imagology, national character, image of Another, English novel, Englishness.

Стаття надійшла до редколегії 14.11.2008